

VOLKSVERHUIZINGEN BIJ DE NGBAKA

*Nota's over de streek rond Bwamanda 1940-50
Opgetekend tussen 1940-1945 door Vedast Maes*

Aantekeningen over de Volksverhuizing van de Ngbaka

De Ngbaka, 'n volkstam van 300.000 zielen, wonen nu in midden Ubangi, de noordwesthoek van Congo (RDC). Rond de jaren 1830-1840 verhuisden ze van uit de streek der rivieren Ombela Tomi en Kemo (rechts van Ubangirivier ten oosten van Bangui) en baanden zich een weg door de vijandelijke bewoners tot aan de bronnen der beide Lua's. Het waren de Banda stammen – de Nzangere of Yangere zeggen onze Ngbaka, – die hen hadden verdreven. Om er meer over te weten leze men het werk "les Mandja" van Gaud, een der eerste bezettings-officieren van Frans Kongo. Hetgeen volgt zijn de aantekeningen over de tweede volksverhuizing, gedeeltelijk om reden dat ze aan de bronnen der Lua's te dicht op elkaar woonden, maar ook onder de druk der bezettingsoorlogen van uit Banzystad. Woonplaatsen en lotgevallen van afzonderlijke ngbakadorpen, van voor en binst de bezetting van Ubangi door de blanken.

1. Bombalengana (Bobalama - Botuba)

Zegslieden: Bale, hoofdman en twee ouderlingen

Onze vaders kwamen van over de Gbali (Ubangi) en vochten er tegen de Nzangere

1. Wij (de ouderlingen) zijn geboren aan de Wakali die in de Gbali loopt.
2. Dan bouwden wij ons dorp "kuru Lɛmbɛ" over de Lɛmbɛ die ook in de Gbali loopt. Wij woonden er met de Bogbanzo (Budigia) en vochten er tegen de Nzangere (ook de Gbubu werden Nzangere genoemd).
3. Dan verhuisden we naar de lomcngɛ, die in de Lua loopt. Ik was toen 'n jongen van 14 j.
4. Daarna verhuisden wij naar de Sukpu-rivier, ons dorp heette "Ti nguruma".
5. Dan verhuisden we "kuru Yanga" over de Yanga die in de "Lua loopt. Wij kwamen er in gevecht met de Bogbanzo.
6. Dan woonden wij aan de Kabarasere, bijrivier van de Lua. Wij woonden er in de geburen van de Bodumbili.
7. Dan bouwden wij ons dorp "Ti ndaka", bij de Lua. Ik was toen al man.
8. Vandaar verhuisden wij naar de Nguya –rivier.
9. Later naar de Mɔa, die ook in de Lua loopt.
10. Vandaar zakten wij af tot tegen de Mbari; op de plaats waar nu Zanzu-Boduli zijn dorp heeft, de plaats heette "Ti ngbango". Wij vochten er tegen de Mongugu (Mbatì) en tegen de Gbenzu die nu ten zuiden van de Ngbaka wonen. Wij versloegen ze en bouwden er ons dorp.
11. Vandaar kwamen wij naar de Mangumbe, links van Mbari, stroomafwaarts. Maar toen gebeurden er geweldige gevechten en verstrooiing tijdens de onderwerping aan de blanken. Toen Gbado de verzetsleider met de blanke vrede gesloten had, woonde Bale al hier nabij het huidige dorp en kreeg toelating van de blanke daar te blijven, maar al zijn volk moest bij hem komen wonen. Huidig dorp: eerste op binnenweg van Mogalo naar Bwamanda.

2. Bobalama (Bobalama - Bowanzaka - Botumburuse + Boguruse)

Zegsman: Mbarangu, hoofdman.

1. Wij werden geboren te Lengbowo (bijrivier v Ubangi).
2. Dan woonden wij te "zu Nzango", bij de bron van de Nzango, die in de Nguya en deze in de Lua Vindu uitmondt.
3. Wij verhuisden naar de Makaso die in de Susuru uitmondt, deze in de Bongwo, deze in de Mbari. Ik was toen 'n 15 jaar.
4. Vandaar verhuisden wij nabij de Susuru rivier.
5. Daarna naar de Bongwo (tegen Gemena nu).
6. Te Mbongo vochten wij tegen de Bonduku (Bodigia).
7. Toen trokken wij stroomafwaarts en woonden waar nu Bokonga-Mopela woont. Wij vonden er de Ngbaka (Ngimi) van Longo en woonden er lang mee samen.
8. Daarna maakten wij ons dorp nabij de waterks Ngala en Gεεkεla die in de Mangumbe lopen. De plaats ligt achter het huidige dorp van Kada Bominenge. Daar woonden wij tegen de Bogbali, maar kwamen er later mee in gevecht
9. Toen was het de verstrooiing ten tijde van de bezetting. Wij woonden niet altijd samen of bleven niet lang op de zelfde plaats - eerst aan de Kpangala bijrivier die in de Lua loopt.
10. Dan aan de Mange die ook in de Lua loopt.
11. Dan aan de Mokoro die ook in de Lua loopt.
12. Dan woonden wij aan de Bombi, 'n rivier niet ver van het huidig dorp in Bemba-Bombili. Daar kwamen wij in gevecht met de Ngbaka (Ngimi) van Longo.
13. Wij trokken toen ver terug en bouwden ons dorp aan de Indoi, bijna tegen de plaats waar wij nu wonen - wat dicht tegen het dorp van Kada.
Het dorp waar wij nu wonen bij de Indoi, was vroeger de woonplaats van de Dεbo (nu ten zuiden van de Ngbaka bij Banga-Bola en van de Monganzi (die nu bij de Ubangi wonen). Deze laatsten groeven de loopgrachten die hier door het dorp lopen.
De Bokonga van Mopela en Fati woonden hier voor Baranga. De Budigia van Zambite zijn later gekomen. Masimbo over de Lua en Yugu zijn verwant aan de Bobalama.

3. Bominenge (Kada- Bokamasoro- Bowangbara) van hoofdman Kada

Zegsman : oude "juge" van Bominenge.

1. Ik werd geboren te "zu Dεkεε" bij de bronnen van de Lua-Dεkεε. Wij woonden er in de geburen van de Bogbali van Imate en van Boikamba.
2. Dan woonden wij aan de Pōndōrō, bijrivier van de Dεkεε. Wij woonden er samen met de Bogbozo en de Boyele. Wij vochten er tegen de Ngombe die ons verjoegen.
3. Wij woonden dan aan de Ngoko die in de Pōndōrō, daarna in de Dεkεε loopt. Wij vonden er de Bogosε.
4. Dan bouwden wij ons dorp bij de Dango, die in de Lua-Vindu loopt, Wij woonden tegen de Bodigina.
5. Vandaar verhuisden wij naar de Pinda die in de Nguya en deze in de Lua loopt. Wij vochten er tegen de Bogbadōnō.
6. Dan woonden wij "ngō Kiya" aan de Kiya, riviertje dat in de Nguya loopt. Daar kwamen wij in gevecht raet de Bokonga van Pati en Mopela.
7. Wij trokken toen ver stroomafwaarts en bouwden ons dorp bij de Ibozo, waar nu het dorp

- van Bwamanda ligt. Ook de Bokonga kwamen in de streek en wij vochten er tegen.
8. Dan trokken wij naar de Lumbe, bijriviertje van de Kpakila die in de Lua loopt. Daar woonden wij samen met de Yango. Wij kwamen er in oorlog met de Bumbwa van Nzarangbo.
 9. Daarna woonden wij te Kule bij de Lua, waar nu het dorp van Mongalo-Furu ligt, tegen Mboto. Wij vochten er tegen de Botiri.
 10. Dan woonden wij bij de Mambau (een met de Lua); wij vochten er tegen de Ngbaka (Ngimi) van Longo en tegen de Bosepanga van Gbwamanda.
 11. Van Mambau werden wij verstrooid. Toen kwamen de blanken in de streek en wij vluchtten naar de Manguabe, nabij het huidige dorp.
(Huidig dorp: rechts van Mangumbe op de weg van Mongalo Bwamanda).
Te dien tijde kwamen de Bokonga van Gbado van over de Lua terug en gingen zich vestigen over de Mbari, waar ze zich later onderwierpen aan de blanken.
Voor de Ngbaka trokken hier voorbij: Dεbo, Mbatl, Yango.

4. Bokonga (dorp nabij de missie van Bwamanda)

Zegsman : ouderling.

1. Wij zijn geboren bij de Monza-rivier die in de Gbali loopt; samen met de Bokonga van over de Mbari woonden wij daar.
2. Dan woonden wij te Dabɔrɔkpe, over Bosobolo.
3. Vandaar trokken wij verder, tot bij de Nguya en verjoegen er de Bomεε.
4. Dan bouwden wij ons dorp te "Ti nyama"; daar woonden ook de Bumbwa.
5. Daarna woonden wij "ngɔ Luba" bij de Luba-rivier met Bemba-Bombili, en de Botεawi, Yango. Wij werden verjaagd door de Bominεngε.
6. Dan gingen wij wonen te Gbombe in de grasvlakte dicht tegen de Bogilima, die nu boven Kalo wonen.
7. Vandaar verhuisden wij naar de Ngbondo-rivier. Wij woonden er met de Bango en Mbilisi
8. Dan gingen wij wonen bij de Basangba-rivier en bij de Sambe. Dichtbij woonden de Bodεngε.
9. Vandaar trokken wij over de Lua (dus rechter oever) bij de Ndεko-rivier. Wij woonden er met de Bosumaka.
10. Vandaar naar Motambatimbi aan de Pongo. Wij woonden er met de Butuzu.
11. Vandaar naar de Longonzia-rivier, die in de Pongo loopt. Gbwamanda, wiens moeder Yako, Bokonga was, en die verstoten werd door Ngangia, Gbwamanda's vader, woonde met zijn volk bij ons.
12. Daarna bouwden wij ons dorp bij de Longo 'n bron van de Longonzia. In de geburen woonden de Eluba (Mbatl) en de Nguda (Mbanza). Wij werden er verslagen door de Mbatl. Gbwamanda scheidde zich daar van ons. Hij had een geweer van de Furu-hoofdman Mbialo gekregen, om zijn volk te onderwerpen en caoutchouc te doen maken. Maar Gbwamanda vluchtte naar Boroma
13. Wij trokken terug over de Lua (linker-oever) en gingen wonen aan de Tamba, wij verjoegen er de Gbobase en Bokokore. Daar woonden wij lang samen met al de Bokonga over de Mbari (Bungbala, Bozɔkɔ, Bodεmε, Boduli, Bodεngε.)
14. Ban gingen wij wonen "Ti 'bete" waar nu Banza-Kεε woont. Wij woonden er met Gbado;

de grote verzetsaanvoerder. Wij woonden er nog toen Gbado stierf (Hij had zich toen al aan de blanken onderworpen).

15. Vandaar verhuisden wij naar linkerkant van de Mbari, aan de bron van de Ibozo te Yase. Gbwamanda was dan ook al daar. Wij woonden er samen met de Boyele
16. Dan gingen wij wonen aan de Bombe. Maar Mopela met zijn volk woonde nog over de Mbari.
17. De blanke, Apapa, wilde ons dorp aan de Tamba-rivier leggen, maar wij weigerden en kwamen in de vallei van de Ibozo wonen (eerste dorp langs Ibozo (1930)).
18. Daarna bouwden wij 'n nieuw dorp dicht bij het oude.
19. Later, rond 1950 bouwden zij het huidige dorp, hogerop in de grasvlakte op het hoogland, 5 km ten westen van Bwamanda. Wij (Bokonga) kwamen van over de Ubangi, wij staken over nabij de rivier Monzo.)

5. Bokarawa (die in dorp van Bwamanda wonen)

Zegsman: Gbazoro (oude smid).

1. Ik werd geboren te Kala, mijn vader heette Moya, mijn moeder Molenge, een Bokada.
2. Wij woonden te Gbazongo als ik nog kind was. Wij verhuisden er zonder gevecht.
3. Daarna woonden wij te Gbadiba. Ik was toen 'n kleine jongen en ging met boog en pijl vogels schieten, maar wij mochten ze niet opeten; vader moest ze eerst gereed maken. Wij moesten maïsbrood eten, en dan kregen wij een stukje. Moeder werkte op het veld (inais, maiok, bananen en grote aardnoten (de echte aardnoten kenden wij nog niet).
4. Dan verhuisden wij zonder gevecht naar Zuru. Wij bouwden ons dorp altijd in het bos. Wij groeven geen grachten maar kaptten de bomen langs weerskanten neer zodat ze een over-eenliggende versperring vormden, waartussen het dorp gebouwd werd. In het midden was 'n open dansplein. Aan de beide uiteinden werd een schutsel van staken geplant met ingangspoort die 's nachts gesloten werd. Wij bouwden onze hutten in biekorfvorm; het stro kwam bijna tot tegen de grond. De wand werd afgezet met schorsplaten. Later slechts maakten we 'n muur van leem.
5. Wij verhuisden zonder gevecht, als het dorp versleten was (na 8-10 j) en bouwden 'n nieuw dorp te Kolokpa. Daar maakte ik de eerste oorlog mee, tegen de Kogba (Mbanza). Wij hadden als wapens onze lansen, en schilden gevlochten uit rotanlianen en imilase koorden, (soms met buffelvel overtrokken) en achter de handhaaf staken wij drie za's (werpmessen als ronde sikkels met drie punten). Wij konden goed met het werpmes smijten, het was altijd raak. Als er een viel liepen wij er naartoe, kaptten hem de keel over met de punt van het werpmes en sneden dan zijn kinnebakken af (gbanga). Die kinnebakken regen wij aan een koord en hingen we op aan onze hut. Daarom noemden de Mabo ons "Gbabanga", kinnenbakkenkappers. Ze hadden veel schrik van de Ngbaka.
De Kogba hadden een van onze broers vermoord, daarom gingen wij ze bevechten. Zij vochten met boog en pijl. Hun pijlen hadden ijzeren punten, maar ze schoten ook met vergiftigde pijlen met houten punten. Ze konden niet goed met het werpmes gooien en wij versloegen hen en doodden er veel.
6. Later gingen wij wonen "Ti Kungu" waar nu het dorp van Naba-Bodème ligt; neven ons woonden de Boyele.

7. Vandaar trokken wij naar de bronnen van de Mbari, vochten er tegen de Dombɔ (Mbanza) en verjoegen ze uit hun dorpen in volle dag. Als ze hoorden dat de Ngbaka aankwamen sloegen ze op de trommel en stonden ons af te wachten bij de poorten. Maar terwijl wij voor de poorten kwamen, waren anderen een weg aan 't kappen door de versperring neven het dorp (door de overeenliggende bomen) Zo overrompelden wij hun dorp, aten al het eten op, namen het huisgerief mee en stookten de hutten af.
8. Later bouwden wij ons dorp "Ti Godo" . De Gbala (Mbanza) en de Lenge (Mbati) kwamen ons bevechten. Zij hadden eerst de Boyele verslagen en wilden nu ook ons de Bokarawa uiroeien. Maar de Bokarawa versloegen hen.
Te "Ti Godo" woonden wij vele jaren. Maar later toen de blanken al in het land waren en de Mbati onderworpen hadden kwamen de Mbati ons weer bevechten met geweren en moesten wij vluchten.
9. Dan bouwden wij ons dorp te Mbembe, e'en weinig voorbij Bungbia-Tandala (huidig dorp) naar Bozɛɛ toe. Daar werden wij weer verjaagd door de geweren.
10. Wij gingen wonen te Ndongo, bij Bozɛɛ. Daar kwam Gbwamanda met zijn geweer en hij verjoeg de Mbati. Toen vervoegden wij Gbwamanda en trokken met hem over de Indoi naar Yase. Van toen af woonden de Bokarawa in het dorp van Gbwamanda en bleven er, ook later als Gbwamanda zich onderwierp aan de blanken.

6. Bobindu

Zegsman: Nayele, hoofdman.

Onze grootvaders kwamen van over de Ubangi, ze werden er verjaagd door de Nzangere.

1. Het oudste dorp dat ik mij herinner was "Ti Gbaongo", de Bobindu kwamen er in oorlog met de Ngombe.
2. Dan woonden wij aan Kara-Nzale. Wij vochten er tegen de Mbanza van hoofdman Oto-Mbanza
3. Dan woonden wij aan de Toro-Kɔbwɔ rivier, het dorp noemden wij NdoDoro.
4. Dan verhuisden wij naar Ngɔ Ngbara, langs de Domanga-rivier, die in de Kambia en de Lua loopt en woonden bij de Bonzale (nu tegen Bobito).
5. Dan te Ngɔ Koso. De rivier heette Ngoto, bijrivier van Kambia, deze van Lua. Wij woonden bij de Bogbali
6. Dan te Ngɔ Pinda, bij waterke Gozɔɔ, samen met de Bango van Kɔgba. Wij kwamen ermee in gevecht. De Bobindu werden verslagen.
7. Wij bouwden 'n nieuw dorp te Ngɔ Ndoagɔ, bij de Yambongo-rivier die in Lua Dɛkɛɛ loopt. Wij woonden er met de Bombaworo. Daar kwamen de Mongbandi ons bevechten (gestuurd door de blanke van Banzystad) Wij vluchtten en staken de Lua over (linkerkant).
8. Wij wilden bij Banda, hoofdman van de Bungbara aan de Mbari-rivier gaan wonen. Maar ze weigerden en wij staken stroomafwaarts van huidig dorp, de Lua over (rechterkant).
9. Daar woonden wij naast de plaats waar nu Yembongo ligt.
10. Vandaar keerden wij terug over de Lua (linkerkant) en bouwden ons oud dorp waar toen Iti hoofdman was; niet ver van ons huidig dorp.

Toen wij over de Ubangi kwamen en nog in de streek van Bosobolo woonden, verlieten ons 'n deel der Bobindu en gingen stroomopwaarts langs de Ubangi, staken de rivier Monzo over en gingen bij de Mongbandi wonen. Het is in het dorp Bindu, stroomafwaarts van Banzystad

waar de Kapucienen en 1910 hun eerste nederzetting hadden. Dat waren die afgedwaalde Bobindu, wier broeders in de streek van Bwamanda waren.

7. Bosumaka

Hoofdman : Ngamɔ. Zegsman : Bagaza, ouderling van het dorp.

Onze vaders kwamen van over de Gba li (Ubangi); ze werden er verjaagd door de Nzangere. Ze staken de Gba li over nabij de rivier Vundu.

1. Ik werd geboren te Ngɔɔa, rivier die in de Dɛkɛɛ loopt. Wij woonden daar in de buurt van de Bungbia van Tandala en kwamen er mee in gevecht.
2. Wij verhuisden naar de Nzimba, bijrivier van de Binda, deze van de Dɛkɛɛ. Wij woonden er bij de Bosuma, die bevriend zijn met de Botɛra. Wij vochten tegen de Bowanga van Ndudua.
3. Dan maakten wij ons dorp bij de Ngbaka, bijrivier van de Kambia, deze van de Dɛkɛɛ. Wij woonden in de buurt van de Bokode en kwamen ermee in oorlog. Ik was toen kind.
4. Wij gingen dan wonen bij Siki, een grote omstroomde plaats; de rivier Na loopt er rond en mondt uit in de Ndaks, deze in de Lembe en die in de Lua. Wij woonden in de nabijheid van de Bonzili (de Bogbabili van Kingombe) en vochten er tegen.
5. Wij staken de Lua over (linkeroever) en bouwden ons dorp bij de Ngala die in de Ke loopt, de Ke in de Lua. Die plaats is gelegen achter het dorp van Bogbase. Daar hoorden wij de gevechten met geweren van de Mokambo en de Gbenza (geen Ngbaka) en voor wij aangevallen werden, vluchtten wij terug over de Lua.
6. Wij gingen toen wonen bij de Dinga, grote rivier die in de Lua loopt. Wij woonden tegen de Bogossɛ van Sɛɛ en de Bokuda van Langbe (toen nog over de Lua). Wij vochten er tegen, een geweldig gevecht.
7. Wij verhuisden toen naar de Gbeti, die in de Kambia en deze in de Dɛkɛɛ loopt. Onze geburen waren de Bobindu waarmee wij gedurig in ruzie lagen; er vielen veel doden in de gevechten.
8. Wij vluchtten toen ver stroomafwaarts over de Lua (linkeroever) tot aan de Tamba op de plaats "Ti ndaka". Wij vluchtten zo ver om de vervolging van Kangayani (die ze kwam onderwerpen in de naam der blanken) te ontkomen. Wij vonden daar de Furu van Mongalo, die later verhuisden over de Mbari. Op de plaats waar nu Ndadua-Bowara woont, woonden toen nog de Mbanza. Terwijl wij daar woonden kwamen daar reeds de blanken (van Mozuka aan de Lua stroomafwaarts).
9. Wij staken de Lua over (rechteroever) en woonden, bij Yambango te Bombi.
10. Daarna aan het rivierke Ndiko. Over de Ndiko woonden toen de Tombo.
11. Later woonden wij aan de A'lungu die in de Simbili, deze in de Kokoa en deze in de Lua uitmondt. In de buurt woonden de Lanza (Mbanza) en de Butuzu van Ayuma.
12. Later staken wij de rivier Pongo over en gingen wonen op de plaats "De wena" bij de Boso.
15. Vandaar keerden wij terug over de Lua (linkeroever) en gingen onze broers vervoegen die met hoofdman Ngamɔ toen al op de plaats van huidig dorp woonden.

Cfr. 1. Toen onze vaders van over de Ubangi gekomen waren, sloten ze eerst vrede met de Ngombe en de Ngbandi, maar ze waren vals en vermoordden veel Bosumaka

Cfr. 9. Voor ons staken de Lua over: De Tɛa (Mbanza), de Bondɔɔ (van Kamba), de Bango (nya Bozɛɛ), de Kanzi en de Tombo.

8. Bowakara

Hoofdman : Sendumba. Zegsman: oude vh dorp in het bijzijn van hoofdman Sendumba.

1. Onze voorvaders woonden, lang geleden te Kwanuma (of Kpaluma) bij een zoutmeer. Later staken ze de Bai (= Gbali) het groot water bij Libenge over. (Bai, Gbali of Gba'de is dus wel de Ubangi-rivier die ze overstaken stroomopwaarts, voorbij Bangi.)
2. Wij gingen wonen aan de voet van de berg Nzara, bij het rivierke Sadele.
3. Vandaar naar Botomi. Zij werden geboren te Botomi, waterke dat in de Lua Dεkεε uitmondt. "Lε tatia Wakara", Niemand als geburen.
4. Wij verhuisden naar de Mbo, bijrivierke aan de Nguya. We vochten er met de Boyele.
5. Wij verhuisden naar de Nzambo (niet ver van huidig dorp, van Langbe Bokada), ook bijrivier van de Nguya. Wij vochten er tegen de Bogbakundu en Bogbatu (nu wonend tegen Bobito).
6. Wij bouwden dan ons dorp "Ti bō" bij de Dundu, bijrivier van de 'Dua (= Lua), in de geburen van de Bogbadōō en de Bosεmbōa. Wij vochten tegen deze laatsten.
7. Dan maakten wij ons dorp bij de Magl, water dat in de Mbari loopt. Wij woonden bij de Bogbadōō, met wie wij in oorlog kwamen, en met de Bowōkōε.
8. Wij gingen dan wonen te "Pεε Nzabεε", ver over de 'Dua (= Lua), bij rivierke Hulε dat in de Pongo uitmondt. Wij staken de 'Dua over op de rotsen van snelvloed Hwo. Daar woonden wij nabij de Bowaya (= Bowara van Ndadua).
9. Later gingen wij wonen aan de Sinzi, die ook in de Pongo loopt. Wij kwamen er in gevecht met de Ndōngō en de Basabere (Mbanza).
10. Wij keerden terug naar Pεε Nzabεε, maar kwamen er in gevecht met de "Wara" (Bowara).
11. Wij besloten onze oude woonplaats terug op te zoeken, eri keerden weer terug tot aan de Sεbo, bijrivierke van de Dεsemba en de Kambia. Daar woonden wij lang met naast ons de Bosεmbi (van Bokode), de Bodεngε, de Bokode en de Bowōkōε. Daar kwamen de Ngbandi ons bevechten.
12. Wij gingen dan wonen aan de Gbali, bijrivierke van de Kambia. De Mbatu van Kanganyanl, gezonden door Baya, kwamen daar om ons te onderwerpen. Wij woonden ermee samen.
13. Later verhuisden wij naar de 'Bil, ook bij de Kambia en woonden er met de Bokode en de Bobanga, onder toezicht van de Mbatu.
14. Dan woonden wij te Do Manga, waterke bij de Kambia, met als burenen de Bobanga. Daar stuurden de blanken de Mbatu terug over de 'Dua Dεkεε.
15. Later woonden wij nog aan het rivierke "Ngonze" bijrivier van de Kambia.
16. Toen stuurde Makasi (gewestbestuurder Pêcheur) ons naar Kolowa, gelegen achter huidig dorp aan Bogbase.
17. Vandaar stuurde Makasi hen naar huidige plaats bij het rivierke Bindi, nu tussen de dorpen van Sendumbe en Moinga).
Huidig dorp cfr. binnenweg van Bobindi naar Bogbisi tegen Bogbisi (5km)

Nota : orde der volksverschuiving vanaf de bronnen der Lua naar Lage Lua :

1. Mbatu : een deel der Ngbandi, die dwars door de Mbanza en waarschijnlijk ten zuiden van de Ngbakagroep naar het Z.W. trok.

2. Mbanza : al de Mbanza die nu ten westen en ten zuiden van de Ngbaka wonen, hebben tijdelijk het huidige Ngbakagebied bewoond maar werden verder gedreven door de verspreiding der Ngbaka.
3. Yango : het zijn de Kpala of Mabo die waarschijnlijk al vanaf de rechteroever van Ubangi rivier met de Ngbaka (Bozεε-Bokilio-Bombura-Botuzu) samenwoonden. Ook bij laatste volksverschuiving gingen wij onmiddellijk de Ngbaka vooraf.
Daar ze altijd de geburen gebleven zijn der Bozεε, mag het verondersteld worden dat ook de Bozεε, samen met de Yango, als de eersten of een van de eerste groepen van over de Ubangi (rechteroever) gekomen zijn.
4. Ngbaka : de Ngbaka kwamen in de volksverschuiving als de laatsten, zodat zij van de vroegere bewoners der streek (Monganzi, Dεbo, Gbenza, enz.) bijna niets weten. Deze werden verdreven door Mbatı en Mbanza.

9. Bombisa

Van hoofdman Ibambe, tegen Bobindi.

Zij waren met de Yango en de Bozεε de voorhoede der verhuizende Ngbaka. Zij werden al onderweg geboren en kenden de bronnen der Lua niet.

1. Ons oudste dorp dat ik ken was de Waka, een bijrivier van de Dundu en deze van de Mbari. Wij woonden er met de Bongango en de Bokingotō, allebei Yango (de Bombisa waren dus de voorhoede van de Ngbaka).
2. Dan verhuisden wij naar de Kpongbonzo, een bijriviertje dat aan de Mbombe in de Mbari loopt. Met de Bominenge.
3. Dan bij de Litō (water met zoutplanten) bij de Mbalanga, die in de Mangumbe en deze in de Mbari uitmondt. Wij waren nog altijd met de Bongango. Daar kwamen we in gevecht met de Bomεε en werden verslagen.
4. Wij gingen wonen te Bongbo. Daar woonden ook de Ngolo (Mbanza). Wij vochten ertegen.
5. Dan woonden wij te Dōngō, bijrivier van de Isobe, met de Bongango. Wij vochten er tegen de Barakpa (Mbanza). Ze doodden er de vader van Ibambe.
6. We verhuisden naar Ngō Nzōtōnzō, op de plaats waar nu Wenga-Yango woont (dus in de savanne-streek). Daar ontmoetten wij de mannen van de blanken van Dōngō.
7. We trokken terug naar de Dōngōrivier. Wij woonden er naast de Bonduni (Bozεε) en kwamen ermee in gevecht. Daar vond ons Gbwamanda die van over de Lua kwam en wij bleven bij hem.
8. Wij werden bevochten door de blanke te Mokōndō (bron van de Dōngōrivier).
9. We gingen wonen te Kuzu (Bozεε) samen met Gbwamanda. We vonden er de Wele (Mbanza). Nog eens werden we verslagen door de blanke (Ngoange).
10. We verhuisden weer, naar Yase, bij de bron van de Hozo. Een deel der Bombisa bleef bij Gbwamanda wonen.
11. Wij (Hambe met de meeste Bombisa) scheidten van Gbwamanda en gingen wonen waar nu Bokanga Mopola ligt.
12. Toen trokken we over de Mbari (rechteroever) waar ons huidig dorp ligt.

10. Bowabindu

Hoofdman Bangilo. Neven Sɛwa en Bodigima.

Onze vaders kwamen van over de Gba'de en vluchtten voor de Nzangere. De Bowabindu waren vroeger talrijk, onze broers lieten wij achter:

- de Bowabindu van Kanza bij Kpongbo-Bokada;
 - de Bowabindu van Bunzu-Gaza bij de Bogilima;
 - de Bowabindu die nu nog aan de Ubangi (rechteroever) wonen.
1. Ik werd geboren te Dinda, een bijrivier van de Dɛkɛɛ.
 2. Daar woonden wij aan de Panda die ook in de Dɛkɛɛ loopt.
 3. Wij woonden aan de Mbagā, een bijrivierviertje van de Dɛkɛɛ. Daar vochten we tegen de Gbabili.
 4. Dan maakten wij ons dorp 'Ngɔ Hê', aan de bronnen van de Hê, een berggrivierviertje niet ver van het huidige dorp Bogasɛ.
 5. Dan verhuisden we naar de Wala-Boro; we vonden er de Boyele en de Buturu en kwamen ermee in gevecht. Daar kwamen ook de Mbati van Baya die ons op de vlucht dreven.
 6. Toen gingen we wonen bij Gbadɔ die met zijn Bokonga reeds was teruggekeerd van de rechteroever van de Lua en zich gevestigd had bij de Tamba en de Mbari. We gingen er wonen rechts van het rivierviertje Panda en bleven er 12 jaar.
 7. Slechts onlangs verlieten we die plaats en bouwden ons huidig dorp op de binnenweg van Bobindu naar Bogbisi.

11. Bowara

Hoofdman Mbɔnza.

1. Ik ben geboren te Ngbaka, een rivierviertje dat in de Libia uitmondt.
2. Dan verhuisden we naar de Zauwudu, ook een bijrivier van de Libia.
3. Daarna woonden we aan de Bangna die in de Pondo en deze in de Lua uitmondt. We woonden er in de geburen van de Butuzu.
4. Dan verhuisden we naar de Manzembe, rechts van de grote Lua. We woonden er samen met de Bogwindi en de Bobindu. We woonden er heel lang, tot we werden aangevallen door de mannen van de blanke, die ons verjoegen.
5. Wij bouwden dan ons dorp op de plaats waar nu Kpakpa-Bodurugba woont, tussen de twee Lua's. Na twee jaar werden wij er weer aangevallen door de Mongbandi.
6. Wij vluchtten ver stroomafwaarts en wilden gaan wonen waar nu Ndadua Bowara zijn dorp heeft. Daar werden we aangevallen door Banda, de hoofdman der Bongba'da, en wij vluchtten over de Lua.
7. Wij vestigden ons bij de Pongo, bij Kogba; daar woonden we vele jaren en bouwden er twee dorpen. In de buurt woonden de Kanzi, de Lɛngo en de Botula (Mbanza).
8. Vandaar trokken we terug over de Lua (linkerkant) tot aan de Toli die in de Mbari loopt.

Mbɔnza kwam eerst met zijn volk, daarna kwam ook Ndadua Bowara met zijn groot dorp over. De Mbanza die te dien tijde tussen Tamba en Lua woonden, vooraleer de Bowara er hun dorpen bouwden, waren: Obata, Olindamba, Kutu, Yamanze, Ngburu, Oyau. Tegen de laatste drie hebben de Bowara gevochten.

Er waren twee plaatsen waar de volksverhuizers de grote Lua overstaken: de ene, Wowo, de snelstroom over de rotsen dicht bij Bobindu; de tweede, de rotsen van Iboko, meer stroomopwaarts van de eerste. Hier staken de Bowara en de Bobindu over.

12. Bozoko (van Dambui)

Dambui was een der leiders van de verzetsgroepen tijdens de bezetting. Later verloor hij veel van zijn gezag. De Bozoko van Dambui bleven altijd noordwaarts van de Lua, maar kwamen ook uit het oosten.

1. Oude dorpen aan de bronnen van de Lua Dekere.
2. Nabij de Gbagoro, rivier die in de Dekere loopt.
3. Aan de Ke, een der bronnen van de Gbagoro.
4. Aan de Nzakaba, ook een bijrivier van de Gbagoro maar meer stroomafwaarts.
5. Vandaar trokken ze westwaarts tot aan de bronnen van de Pongo tegen Libenge.

Binst zijn veldtochten werd Dambui ook door de Mbanzabewoners aangevallen. Deze verschansten zich soms achter de diepe grachten, vroeger door de Monganzi gegraven en nu weer als vesting ingericht. De Bozoko kapten veel bussels stro, wierpen die in de vestinggracht en namen zo het Mbanzadorp in.

13. Bowanziki

Hoofdman Zambite.

1. Ik werd geboren aan de Nguya. Wij woonden er met de andere Bodigia samen.
2. Dan verhuisden wij naar de Gbadu-rivier, dicht bij het tegenwoordige dorp van Sere-Bogose.
3. Vandaar verhuisden we naar 'Ti denga', nabij het oude dorp van Gbarase. We woonden er met de Bogbasere (ook Bodigia, die nu tegen Bobito wonen).
4. Dan gingen we wonen bij de Ngbonge, rivier rechts van de Mbari, nog samen met de Bodigia.
5. Vandaar trokken we naar de Naogoro, links van de Mbari. Daar woonden ook de Mbanza en de Boyele. De Mbanza vluchtten zuidwaarts bij de Mbatu.
6. Terug naar de Ngbonge.
7. Naar 'Ti ndima'; de plaats werd slechts later zo genoemd, toen rond de factories van de blanke staatspost Bado appelsienen werden geplant. Daar werden we aangevallen door de Mbatu o.a. de Gbenza, de Mbanda, de Tuluba en de Nzeka. De Mbatu hadden toen al geweren. Waarschijnlijk waren het al Ngbandi die vanuit Banzystad gezonden waren die de geweren droegen. De Bowanziki-Bodigia werden verjaagd.
8. Wij trokken de Lua over (rechtterkant) en gingen wonen aan de Mbua-rivier.
9. Daarna woonden we aan de Ke-rivier, rechts van de Lua. Daar werden we ook aangevallen door de Mbatu en vluchtten we terug de Lua over (links).
10. We gingen er wonen aan de Woyolo, rechts van de Mbari. Toen woonden daar al de Bokonga die ook van over de Lua teruggekeerd waren. Toen kwamen de blanken en die vonden ons samen met de Bokonga.
11. We gingen van de Bokonga weg en bouwden een dorp aan de Indoi (links van de Mbari). We vonden daar, zuidwestwaarts van hun huidig dorp, de Bominenge van Nzomba.

14. Bowanga

Hoofdman Gbalimbali. Zegsman: Masamba.

Mijn vader kwam van over de Bale (Ubangi). De Bowanga gingen toen wonen bij de Ngombe. Al de oude Bowanga konden Ngombe spreken en verstaan. Toen ze nog bij de Ngombe woonden lag hun dorp nabij de rivier Bakere. Daarna verhuisden ze naar de Dongonda waar nu Ngbundu, de hoofdman van de Bokarawa links van Dekere zijn dorp heeft. Gbalimbali werd geboren te Batongo, ook aan de bronnen van de Lua.

1. Ik werd geboren te Dinga, een rivier die in de Lua uitmondt.
2. Wij kwamen stroomafwaarts en woonden aan de Damba bij de Yango. Ik was toen een knaap.
3. Later kwamen wij verder westwaarts en bouwden ons dorp aan de Bombe, waar nu Bale (Bombalengana) woont.
4. Het volgende dorp bouwden wij te Linza 'Ti gbatulu', waar nu de Bobadono wonen.
5. Vandaar trokken we naar Nzobe, het moeras naast het dorp van Kasongo. We vochten er tegen de Bumbwa en verhuisden naar de Ngumbe, een watertje nabij Ekuta.
6. Ngumbe: te dien tijde waren de blanken bij de Furu van Mbialo gekomen en deden een huis bouwen te Ekuta.
7. Wij vluchtten naar Gbadu. Maar toen Gbadu zich ook aan de blanken onderwierp, keerden wij terug naar Wandenga (Budiya) en Bemba (Bombili) die ter plaatse, niet ver van Ekuta, gebleven waren.
8. Vandaar verhuisden we naar Bombi, nabij het huidige dorp van Bogbabili (tegen de oude secteur).
9. Wij keerden terug bij Bemba (oud dorp niet ver van de Lua op de weg naar Ekuta).
10. Later bouwden wij ons dorp tussen het riviertje en het huidige dorp.
11. Dan een oud dorp in de grasvlakte.
12. Nu het huidige dorp.

NOTA: De loopgracht 'kõ ndu' in het groot bos tussen Kasongo Bobandu, Bowanga en Lua is de voortzetting van de 'kõ ndu' bij Mboto. Ze werd gegraven door de Monganzi (Lobala nu neven de beneden-Ubangi ten Z van Dongo).

Cfr.7 Wandenga – Bodilo (Budiya) stichtte het dorp Budiya, later Bombili genaamd. Bemba Bombili kwam slechts later bij de Budiya wonen. De Budiya trokken zich daarna terug naar het dorp van Kemba Bowanziki en Bobito.

Cfr. 6 Ten tijde van de bezetting (eerste staatspost te Mozuku op de rechteroever van de Lua, nu naast Bowanga – de Ngbaka van Longo) was Ndiwa hun aanvoerder (of was dit een clannaam?). Ze spreken van het dorp van Ndiwa Mbanza. Verder naar het dorp van Tisoko, en ook waar nu de plantage van Boto is, woonden de Bomandea; ze sloten vriendschap met Ndiwa. Nu nog wonen de Ngbaka van Longo (= de Ngimi), naast de Bomandea, maar wat oostwaarts.

15. Boduli – Bokonga

Hoofdman Gbarasε. Zegsman: oude uit het dorp in bijzijn van hoofdman Gbarasε.

In het dorpje van Gbarasε woont een mengelmoes van volk: Boduli, Bangua, Bowazi, Boworokonga, Bodεnge, maar toch allen Bokonga. Waar er verder sprake is dat deze tussen de Bokonga woonden is niet zo te verstaan dat slechts deze clans bedoeld worden. De groep der Bokonga is de groep van Gbadɔ, of beter gezegd heel de hoofdij Bokonga die nu rechts van de Mbari woont plus nog de Bokonga die nu rechts van de missie Bwamanda wonen, dus samen een tiental grote dorpen. Waar de groep van Gbarasε achterbleef en de grote groep westwaarts afzakte is niet klaar. Het gebeurde misschien in vrede, vóór de grote verstrooiing ten tijde van de gewerenoorlog der Mbatī, die de bezettingsoorlog voerden tegen de Ngbaka. Ook uit de verhuizing der Bokonga is niet duidelijk op te maken waar juist de grote aftocht naar het ZW begon.

1. Ons oudste dorp dat ik mij herinner lag aan de Yangu, een bijrivier van de Lua.
2. Vandaar verhuisden we naar de Dingimbate, ook een bijrivier van de Lua. We woonden er tussen de Bokonga.
3. Daarna woonden we te Fongba, een rivier bij de Lua.
4. Daarna te 'Ti gbatuli' (onder de grote tulu-bomen – veel plaatsen dragen die naam), bij het riviertje Senzε dat in de Lua loopt. We woonden er nog altijd tussen de Bokonga.
5. Te 'Nu gbakō' (de grote kuil), een water nabij de Lua.
6. Later woonden we aan de Dobe-rivier. We vochten er tegen de Bodumbili (Bodiya) en vluchtten terg naar de 'Nu gbakō'.
7. Daar bouwden wij ons dorp te 'Ti bɔa' nabij 'Nu gbakō'. We vochten er tegen de Bogilima nabij het riviertje Ndika.
8. We verhuisden naar de Libara. Daar kwamen we in gevecht met de Furu Bobandu.
9. We verhuisden naar de Vuma-rivier.
10. Daarna naar de Mbo, nabij het huidige dorp van Bara. We vochten er tegen de Bombawuli.
11. Toen gingen we wonen bij de Dεβε-rivier, een bijrivier van de Nguya. Daar moesten we gaan vluchten voor de Mbatī.
12. Wij vluchtten over de Lua aan het water Bεlεndɔrɔ en woonden er met de Furu Boguruny.
13. We verhuisden naar Gbatuli, links van de Lua. Daar vochten wij met de Bogosε van Konu en de Bogilima van Gagaya aan de Nguya. De Mbatī versloegen ons en wij vluchtten ver weg en vervoegden de Bokonga van Badɔ die toen al teruggekeerd waren van over de Lua en te 'Ti ndima' gevestigd waren, dus op de plaats waar ze zich onderwierpen aan de blanken en de staatspost 'Badɔ' gesticht werd.
14. Later gingen we wonen aan de Ndundua-rivier.
15. Daarna bij de Mongambi, op een binnenweg.
16. En nu in ons huidig dorp op 'matalimbo', naast het dorp van Borongolo.

De Bokonga vormen twee groepen:

1. Bodeβε (kleine maar patriarchale clan) + Bongba'da's + Bozoko.
2. Bɔduli + Bodεnge + Bodεme + Bowazi + Bolā enz.

16. Bosuma

Dorpje tussen Lua Vindu en Dɛkɛɛ.

Hoofdman en zegsman Mbawula.

Van Mbawula moet eerst gezegd worden dat hij, alhoewel niet van de oudsten (65 jaar in 1940), zeer helder van geest was en zelf als jonge man de bezettingsoorlog heeft weten gebeuren. De huidige woonplaats van de Bosuma op de hoogvlakte ziet uit op veel historische plaatsen, rivieren of heuvels waar vroeger onze Ngbaka van het Westen (Bobito en Bwamanda) woonden vóór de 'bolo Mbatí' hen westwaarts deed verhuizen.

1. De Bosuma woonden vroeger aan de Kemɔ-rivier, aan de rechterkant van de Ubangi.
2. Ons oudste dorp dat ik mij herinner was Kabando (in de streek van Bosobolo) of Dɛkɛɛ.
3. Dan 'Nɔ̄ Ngbara'.
4. Dan 'Gbazu Bugu'.
5. Dan 'Botɔ̄mí'.
6. Dan 'Gbabunzu'.
7. Dan 'Wagara'.
8. Dan 'Ngɔ̄mbarí'.
9. Dan 'Nɔ̄mɔ̄nɛ̄ngɛ'.
10. Dan 'Dɔ̄lɔ'.
11. Dan 'Sepipa'.
12. Dan 'Nguya'. De Nguya-rivier links van Lua Vindu.
13. Dan 'Nguvi'.
14. Dan 'Likɛ̄nzɛ'.
15. Dan 'Tandɔ̄ɔ'.
16. Dan 'Fia'. Te Fia werden wij verslagen in een gevecht.
17. Dan 'Dɛa'. Te Dɛa kwamen de Mbatí ons bevechten met geweren en wij vluchtten terug noordwaarts naar de Ubangi-rivier.
18. We bouwden toen ons dorp te Bɔ̄ɛ, over de Libia-rivier.
19. Makasi (gewestbeheerder Pécheur) zond ons het bevel naar Bosobolo te verhuizen. Daar woonden wij tot Makasi de Ngbaka weer samenbracht
20. en ons naar onze huidige woonplaats deed verhuizen.

17. Bogbase

Hoofdman Ngbongbo.

1. Over Gbale woonden onze vaders aan de Kasanwā, rechterkant van de Ubangi.
2. Niet ver van de monding van deze rivier staken ze de Ubangi over naar de linkerkant. Daar vochten ze tegen de Gɔ̄bu en de Togbo.
3. In de streek van Bosobolo vochten ze tegen de Ngɔ̄mbɛ.
4. Dan bouwden ze hun dorp aan de rivier Sadɛ̄lɛ.
5. Later aan de rivier Dingambati.
6. Vandaar kwamen ze naar de Lua, waar hun dorp nog is. (Waarschijnlijk gaf Ngbongbo slechts de gevolgde weg. Hun woonplaatsen waren te talrijk.)

Ngbongbo is Bogbase, maar de meeste mensen van zijn dorp zijn Bombala. Dezen wonen ook in het grote dorp Bogbase-Kungba, ook te Bumbwa en te Boturu. Volgens Ngbongbo kwamen de Bogbase samen met de Bumbwa, de Butuzu en de Bozɛ̄nɛ over de Ubangi.

18. Bodeme

Hoofdman Ibango. Zegsman: hoofdman spreekt tot Libia.

De Bodeme zijn Bokonga (broers van de Bodeme op de baan Gemena-Libenge). Maar de Bokonga die nu tegen de Mbari wonen zijn vroeger over de Ubangi gekomen. De Ngbaka-Ngbi, een tiental dorpjes ten N van het huidige Ngbaka-gebied, kwamen nog later over dan de Bodeme van Ibango. De eersten kwamen over op de rug van het waterbeest, de Ngbi kwamen over op vrouwen. Het is geweten dat bij de grote volksverhuizing een groot deel overkwam in het droog seizoen, over de rotsen van de snelvloed, dicht bij de Beme-rivier. Het is heel waarschijnlijk dat verscheidene groepen Ngbaka slechts later overgekomen zijn. Toch staat het vast dat de grote volksverhuizing rond dezelfde jaren plaatsgevonden heeft (1830-1840) en samenviel met de inval der Bandastammen in hun vroegere woonstreek bij de Ombela, Tomi en Kemo.

19. Bombe

Hoofdman en zegsman Zongo.

Over de Gbale (Ubangi) woonden de Bombe tussen de Boambari, de Bodangabo en de Bomanza. Over de Gbale hadden de Bombe vijf grote hoofdmannen. Zongo alleen is met zijn volk overgestoken. Een van hun grote hoofdmannen over de Ubangi was Yater.

Over de Ubangi (rechtterkant) kennen de Bombe drie grote rivieren: Teme, Ombela en Kemo.

De overtocht

De Ngburu en de Lagba (Banda) vochten tegen de Bombe en hun Ngbaka-buren en versloegen ze. Dat gaf aanleiding tot de volksverhuizing.

1. Wij kwamen van de Zobalisa en Bangelerivieren.
2. Dan kwamen wij aan de Bakaba.
3. Daarna aan de Teta.
4. Dan aan de Kemo (= Kemo).
5. Vandaar aan de 'nu Gbali' (oever van de Ubangi). Alvorens over te steken kwamen wij aan twee watertjes, de Nierema en de Ndumi (aan de rechtterkant). Aan de linkerkant aan de Beme, ver stroomafwaarts. Deze eerste keer kwamen alle Bombe over met hun vijf hoofdmannen. Aan de linkerkant van de Ubangi woonden ze eerst aan de Kpoko-rivier, daarna te Bula.

Daar de Staat ons wilde dwingen caoutchouc te maken, vluchtten wij terug naar de Gbali (Ubangi) en staken we weer over naar de rechtterkant te Ngasibiri. Later kwamen we terug over naar de linkerkant van de Gbali, maar niet alle Bombe, enkel mijn vader met zijn dorp.. Wij kwamen over aan de Koanwa, een rivier die aan de rechtterkant in de Ubangi uitmondt. Wij gingen wonen aan de linkeroever, eerst te Duma, later te Bula. Over de Gbali (rechtterkant) woonden wij tussen de rivieren Gbambulu en de Kemo (stroomafwaarts aan de Kemo (= Kemo)).

Die tweede overkomst der Bombe gebeurde na 1900 vermits ze het verst teruggevlucht waren voor de caoutchoucdwang die slechts rond die tijd begonnen was. Samen met de Bombe kwamen van over de Ubangi: de Bokenge (van Ngubu), de Bomanza, de Bogose (van Baivola), de Boambali en de Bodemele.

20. Bodemele

Hoofdman Bazangu.

De naaste verwanten van de Bodemele zijn de Bogbawele die tussen de dorpen van Bobindu en Bosumaka wonen, in de hoek tussen Lua en Mbari.

1. Over de Gbali (Ubangi), op de rechteroever dus, woonde mijn vader aan de Kombere-rivier (zo'n 50-60 jaar geleden).
2. Aan deze kant, op de linkeroever dus, woonden wij eerst aan de Ngasibili, samen met de Bombe en de Bomanza.
3. Dan verhuisden wij naar de Tangi, die uitmondt in de Tuki en deze in de Gbari. Wij werden er verjaagd door de Gōbu.
4. Dan gingen wij wonen aan de Kōbe, die uitmondt in de Mōnzō en deze in de Gbari.
5. Vandaar verhuisden wij naar de Gbibili, die uitmondt in de Mbulu, deze in de Mōnzō en deze in de Gbari.

21. Bomanza

Hoofdman Zambere.

Over de Gbali hadden de Bomanza vier grote dorpen. Alleen Zambere is met zijn dorp naar de linkerkant overgestoken. Over de Gbali waren de waters die wij kenden: Damara, Kilibizi, Kōma (= Kemo) en Gbabiligua. Wij zijn over de Gbali gekomen, in prauwen, nabij Bula (langs deze kant). Niet ver vandaar maakten wij ons dorp aan de Pande. Daar woonden wij nog toen Makasi ons naar de matalimbo (grote weg) deed komen.

De naam Manza, waarmee de rasbroeders van onze Ngbaka over de Ubangi genoemd worden, is niet afgeleid van Bomandea, maar misschien wel van de talrijke Bomanza die onder hen woonden. Deze Bomanza (van Zambere o.a.) zijn niet verwant met de Bomandea die Bowase zijn en andere die met Bogbakutu (of Bogilima) verwant zijn. De Bomanza zijn Bogbase of Bogoro. Te Bomanza zijn ze Bonzili en weten ze dat ze broers zijn van de Bogbabili (Kingombe) die ook Bogoro zijn.

Toch durf ik niet beweren dat de naam Mbanza van hen komt. Ik denk eer dat deze naam dezelfde is als de Mbanza en soms slechts plaatselijk toegepast, alhoewel hij algemene betekenis had.

Zo is ook de naam Ngbaka de eigennaam van enkele Bogilima-clans maar ook van heel ons Ngbaka-Volk. Terwijl in Frans Congo de Ngbaka een dialect spreken dat van ons Ngbaka afwijkt.

22. Bowabongo-Bokada

Hoofdman Geresu aan de Lua Vindu. Zegsman: id.

Ik was een jaar of zes toen wij van over de Ubangi kwamen (nu is hij een ouderling van 65-70 jaar, dus bevond hij zich bij een van de laatste groepen der volksverhuizing).

1. Onze vaders woonden over de Gbali, langs de Ombela rivier en aan de Nge en aan de Kamō.
2. Over de Gbali vochten de Nzangere tegen ons en wij vluchtten. We staken de Gbali over niet ver van de Bembere.
3. Aan deze kant vochten wij tegen de Gōbu, de Tōgbo en de Mōnō.
4. Samen met andere Ngbaka trokken we naar de streek van Bosobolo.

5. Vanuit de bergen van Bosobolo, waar we de Ngbandi ontmoetten, vluchtten we ver westwaarts naar Libɛngɛ toe en keerden we zuidwaarts tot aan de samenvloeiing van de twee Lua's.
6. Vandaar trokken we stroomopwaarts langs de Lua Vindu, tot op de plaats waar we nu nog wonen.

23. Bosumaka-Bokada

Hoofdman Yongobingɛ van Dɛkɛɛ.

1. Over de Ubangi woonden hun vaders aan de Kɛmɔ.
2. Ze staken de Ubangi over niet ver van de uitmonding der Kasanwā (anderen zeggen Kɔanwā) aan de rechterkant en de Bɛmbɛ-rivier aan de linkerkant.
3. Langs deze kant woonden ze vroeger aan de Songo-rivier. De andere Bokada (van Danzia bij Bozɛnɛ en van Ngamɔ en Kanazu bij de Mbari) kwamen vroeger over met de grote volksverhuizing.

Yongobingɛ woont nu samen met een andere oude hoofdman Ganga, die Bodara is. Zij zijn dus niet verwant maar wonen wel samen aan de rechteroever van de Lua Dɛkɛɛ.

De volksverhuizing der Ngbaka-Ngbi 1880-1900

De Ngbaka-Ngbi zijn slechts enkele dorpen ten N van de Ngbakagroep. Het zijn dezelfde clans als de vroeger verhuisde Ngbaka maar zij bleven een vijftigtal jaren samen met de Bandastammen die de andere Ngbaka verjoegen uit hun vroeger woongebied. Zijzelf zeggen dat de naam 'Ngbi' een lapnaam is, omdat zij zoals de Banda hun lippen en neusschot doorboren en er een stokje of ring in steken. Ze namen ook een deel der gewoonten van hun burens over en spreken een moeilijk te verstaan Ngbakadialect.

Andere NGBAKA-NGBI

Ngbubu-Bokengɛ

Zij zijn Furu, maar kennen de Furu Bogbandu van Kasongo niet. Wel kennen ze de Bokengɛ van Mombɛɛ ten Z van Gemena. Deze kwamen vóór hen van over de Ubangi.

Kpe-Bobanganza

Zij zijn Ngbaka en verwant met de Furu. Maar ze spreken ook Mɔnɔ omdat ze vroeger lang met de Mɔnɔ samenwoonden.

Bangbo-Bokada

Zij zijn Ngbaka en broers van de andere Bokada, maar ze zijn veel later van over de Ubangi gekomen dan hun clanbroeders. Zij spreken Gɔbu omdat ze op de linkeroever lang met de Gɔbu samenwoonden.

Saru-Bowako

Hebben nog broers onder de Mɔnɔ wonen. Ook het grote Ngbaka-dorp op de linkeroever van de Ubangi (hoofdman Ngumuru) zijn Bowako. De Bowako zijn verwant met de Bogbamɛɛ (Boyele – Bowasɛ) of met de Bokuda (die Bogbasɛ zijn).

.....

ANNEXE I

Aanduidingen van woonplaatsen

Aanduiding van woonplaatsen en van de plaats waar de bezettingsoorlog gevoerd door de Mbatï, de bijzonderste clans van de West-Ngbaka aantrof. Het is de 'bolo Mbatï' die voor de meesten van onze Ngbaka de oorzaak was van de grote uittocht van oost naar west, voor velen 200 km van hun geboortestreek verwijderd, maar die dan ook het uitzicht van het huidige woongebied der Ngbaka bepaald heeft. Toch moet gezegd dat niet alleen de bezettingsoorlog hier de oorzaak van is. Reeds vóór de aanvallen der Mbatï was de verspreiding der Ngbaka van de streek der bronnen van de beide Lua's naar Z en naar W begonnen. De 'bolo Mbatï' heeft deze verspreiding verhaast en een westwaartse richting gegeven, tot de Ngbaka ook in het westen de bezetting der blanken tegemoet liepen en zich moesten onderwerpen.

Zegsman: Mbawula, hoofdman van het dorpje Bosuma.

Bokonga: 1. Woonden aan de Ngoko (bron Dεkεε). 2. Dan te Danga-songu; 3. Dan te Lembe. 4. Dan te Kuburu; daar overviel hen de oorlog met de geweren, en ze vluchtten westwaarts tot over de grote Lua, tot aan de Pongo, maar kwamen later terug naar de linkerkant van de Lua. Hoofddij Bokonga, dorp Bokonga.

Butuzu: 1. Woonden aan de Bilua. 2. Dan te Gbandu. 3. Dan te Dinga. 4. Dan aan de 'Dua; daar werden ze door de Mbatï bevochten met geweren, zodat ze stroomafwaarts terugtrokken tot over de Lua, aan de Tange. Zij kwamen als laatsten van allemaal terug tussen de Ngbaka wonen, naast Gbamanda, 7 km van de missie.

Bumbwa: (nu op 12 km NO van Bwamanda) 1. Woonden aan de Gbagoro (bijrivier van de Dεkεε). 2. Dan aan de Goro, samen met de Bobindu. 3. Dan aan de Nguli (bijrivier van de Dεkεε); daar werden ze bevochten met geweren waarna ze stroomafwaarts vluchtten. Ze trokken niet over de lage Lua maar bijna tot tegen Ekuta (links van de Lua).

Budiya: Het is niet duidelijk over welke groep Budiya het gaat. Dat is ook moeilijk te bepalen daar de Budiya-dorpen, een 15 in getal, over een groot deel van het Ngbaka-land verspreid liggen. Volgende groep, Bobanzu-Sedumbili, zijn ook Budiya en wonen nu ten ZW van Gemena. Hier bedoeld zijn dus de verspreide Budiya-dorpen Kemba, Bowaziki, Zambite-Budiya, Bobito, Bogbakεε enz.

Bogbanzu-Sedumbili (nu op de baan Gemena – Bobito, op 15-20 km van Gemena)

1. Ze woonden te Labo. 2. Dan te Gbakungonda. 3. Dan te Duluba. 4. Dan 'Ngo-fele-nu'; daar overviel hen de oorlog met de geweren. Ze vluchtten zuidwaarts (nu Busambia en Ndobara).

Bowagbala (Budiya van Kpā): De oorlog der Mbatï overviel hen te Makua en ze vluchtten zuidwaarts. Kawa, een Mbatï, leidde het gevecht, de staatsblanke was toen Monokoïndu. Het was waarschijnlijk later dan de vorige groepen dat deze Budiya bevochten werden, vermits er al een blanke aan de veldtocht deelnam. Zeker is dat Kpā, de hoofdman van Bombasê (Budiya) zich al vroeg aan de blanke onderwierp en hem ten dienste stond als gids.

Bozεne: 1. Ze woonden te Dōlō. 2. Dan te Darakpata. 3. Dan te Manguru; daar werden ze verjaagd door de geweren. Vroeger woonden ze (ongeveer 15 dorpen) samen met de Bungbia-Bogwena (3 dorpen). Tijdens die aftocht werden ze gescheiden.

Cfr. Bozɛnɛ: Het dorp Danzia Bokuda dat nu bij Bozɛnɛ ligt was bevriend met de Bogbɛna, niet met de Bozɛnɛ. In de verwarring van de vlucht verloren ze de Bogbɛna uit het oog en werden meegesleept door de Bozɛnɛ.

Bomandea: 1. Woonden aan de Nguya. 2. Dan aan de Molobo; daar werden ze bevochten met geweren en vluchtten. Alvorens zich te vestigen op de binnenweg Gemena-Budjala waar ze nu wonen, dwaalden ze rond tot in de streek van Mboto (Beneden-Lua).

Bokarawa: 1. Woonden te Mbili. 2. Dan te Naye. 3. Dan te Ngokale. Ze werden verslagen door de geweren der Mbatu en verspreid of onderworpen. Ze wonen nu nog ter plaatse ten O en NO van Gemena.

Bowara en Boyabu: 1. Woonden te Yimba naast de Bosuma. 2. Dan Ngo-Banga. 3. Dan te Mazɛmbɛ. 4. Dan te Ngbongbo. Daar werden ze overvallen door de geweren en vluchtten stroomafwaarts tot over de Lua (rechteroever) waar ze lang bij de Mbanza en de Mabo Kogba woonden. Later keerden ze terug om te gaan wonen tussen Lua en Mbari. De Boyabu echter werden gescheiden en wonen nu op de baan Libenge-Bosobolo tussen de Ngbundu.

Bomanga (dorp tegen Bomuto, waarmee ze in de volksverhuizing waarschijnlijk één groep uitmaakten): 1. Ze woonden te Ongu. 2. Dan bij het riviertje Solamo. 3. Dan te Mosekpe. 4. Ze vluchtten noordwestwaarts tot op de plaats waar ze nu nog wonen, tegen de splitsing van de banen Libenge-Gemena-Bosobolo, zo'n 5 km naar Libenge toe.

NOTA

De groep dorpen Bomuto, Bomanga, Boturugmea, Bodara, Bokilio, Bondoro, Botiri (niet Bogbali-Botera die Bowasɛ zijn, noch Bobadono-Bogilarɔ die Bogɔɔ zijn) behoren tot één familie samen met de Bumbwa, Botuzu en Gbɛdɛma (waarvan Mabroki de aartsvader was). Samen met de tweede groep, de eigenlijke Bozɛnɛ nl. Bongbɔka, Bondumu, Boteba, Boyazara, Boyambelema, Bosegbia en Botutu, beweren ze Ngbaka-Mabo te zijn. Alleen is zeker dat ze met de Mabo samenwoonden en hun taal kenden.

ANNEXE II

Geschiedenis der Budiya van Bobito

Over de periode vanaf hun woongebied aan de bronnen der Lua tot aan de bouw van hun huidig dorp, verteld gedeeltelijk door ene Bio of Mbio (70 jaar), kapita van Bongbamɔ, waar het hun oudste dorpen betreft, maar meer in 't bijzonder door Zongolo Zumbu (40 jaar) wiens grootvader Kpeda al de lotgevallen had meegemaakt en ze bij herhaling verteld had. Zongo vertelt dus veel van wat hij van zijn grootvader had vernomen.

De lotgevallen van de Budiya van Bobito maken deel uit van de wederwaardigheden die heel de Ngbaka-bevolking meemaakte juist vóór en tijdens de bezetting van de streek door de blanken.

Samenstelling van de clans in het dorp Bobito:

1. Bodulo. 2. Bongbamɔ. 3. Bosekula (afzonderlijk). 4. Bogbapara. 5. Bobito. 6. Bodua (afzonderlijk).

Samenstelling van Budiya of de Bodigiagroep:

1. Bodulo, Bongbamɔ, Bosekula, Bogbapara, Bobito.

2. Bodua, Bowanziki, Bonyɔngɔmɔ.
3. Bogbakεε, Bodumili (Bodεtɔa), Bongbayo, Bondubu.
4. Bogbagarawa, Bogbafio, Bongmate, Bogbanza, Botubu.
5. Bosoli, Bombase, Bombalengana, Bokonzo, Bodumbili.

Eigenlijk hebben de Ngbakadorpen nooit een naam gedragen tenzij die van hun hoofdman: dorp van Gbamanda, dorp van Gangara, dorp van 'Badɔ, dorp van Langaze, dorp van Balε, van Kamba, van Kada, van Zambite, van Barangu, van Fati, van Mopela, van Ayuma, van Zarangbo enz. Slechts nu en dan droeg het dorp een plaatsnaam: 'Ti mbangi', 'Ti nguruma' of 'ngɔ ke'. Slechts de laatste jaren gaven de staatsblanken een naam aan elk dorp. Daarvoor namen ze de heersende clan van het dorp: dorp van Gbamanda werd Bosepanga, dorp van Gangara werd Bobito enz.

De Budiya en Bobito

De Bobito zijn een kleine onbelangrijke clan van de Bodigia, maar de eerste hoofdman die ten tijde van de bezetting in zijn dorp verscheidene families samenbracht was Gangara. Gangara was de patriarch onder de Bobito en zo kreeg heel het dorp de naam van zijn clan. Onder de Bodigia en ook onder de Boyele zou de oudste clan Bodua zijn, maar in het dorp Bobito zijn ze niet talrijk en slechts bijwoners. De Bogbapara zijn de talrijkste groep te Bobito. Zij lieten hun verwanten achter bij de missie van Gbosasa, in het dorp Bogbapara. Eveneens veel van hun broers wonen nu bij de Mbanza, niet ver van Yakamba in het dorp Gbapara of Gɔapara. De Bogbamɔ zijn niet talrijk maar steunden de groep van Bobito. Er werd zelfs gezegd dat Mbio, hun patriarch, de broer was van Gangara. Hij behoort echter tot een heel andere familie, maar langs moederskant was Mbio een kozijn van Gangara en de Ngbaka noemen dat naaste familie. In het verhaal gaat het dus niet over de Bobito, maar over de Bodigia-families die nu in het dorp Bobito wonen. Zij zijn slechts 1 van de 25 dorpen.

Zegsman: Mbio, oudste van de clan Bogbamɔ. (*Opgetekend rond 1954*)

1. Wa kua mi tɛ Gbadiba, zu 'Dua.
2. Lε yula tε Gbadiba, nε lε dε tɔa tε Hεɔ.
3. Lε yula tε Hεɔ, nε lε dε tɔa tε 'ngɔ mindo'.
4. Lε kulu tɔa tε 'ngɔ mindo', nε lε dε tɔa tε 'ngɔ zuga'. Lε gɔna zi sanga tε ngba lε do Gangara tε 'di ni.
5. Lε kulu tε 'ngɔ zuga', nε lε dε tɔa tε Makua, 'do le 'da Kpā.
6. Do 'do lε dε tɔa tε Tɛndɛlɛngu, tε pala kε Kpā se'de ni. Lε ɔ 'di ni gbaa, sabelε ngbe'dε'dε.
7. Lε yula tε Tɛndɛlɛngu nε lε dε tɔa tε Kεa.
8. Lε yula tε Kεa nε lε dε tɔa tε Kombo.
9. Lε yula tε Kombo nε lε dε tɔa tε Kuba, fila nu, pala 'da Gbasamboa.
10. Lε yula tε fila nu nε lε dε tɔa tε Kuba, pala kε Ndobala se'de, ka zā Mbari. Nε bolo bi lε tε Kuba. Ombati, do Magugu, do Dεbo, do Taluba. Nε bolo pεsε lε do'do. Ombe wa si tε Makasɔ, 'do Nguya nε ombe wa si tε 'Badɔ.

Obomandea wa ndaka Mbatɛ tε Yelɛngbalamo tε kazā Ndobala. Nε nde Mombεle wa mba li ngba wa do Mbatɛ nε wa bi lε. Do pala kε onya mi wa pεsε, mi 'bana kε 'da mi tε 'da Bomandea tε 'da kεfε mi. Mi ba zi wuko 'da mi Kato tε 'da Bomandea. Wa ia zi mokonzi ngɔ lε Kεmba, a Ndaba. Nε lε kā zi ndimbo tε Libanza, oro Gɔwe. Gɔwe a zi a mokonzi ngɔ Bobulu

Boyele, wa gba zi tɔkɔ do mbunzu. Mbunzu tɛ Libanza zi a Langamai. A 'bana sabele kpo nɛ wa da Libanza do'do, nɛ wa dɛ mbe poste tɛ Wasa.

Do 'do mi nɛa do Mbati tɛ Mɔgba, 'do Musa. Mɔgba wa Budiya, kapita 'da wa Tongasa. Wa tɔ nu Dɛbɔ; tatia okpasa wi wa 'bana pala tɔ Ngbaka.

Zegsman: Zongolo Zumbu.

1. Lɛ yula tɛ Nguya. Oya mi wa dɛa zi tɔa tɛ 'di ni, mi 'bana do be.
2. Lɛ yula tɛ Nguya, nɛ lɛ dɛ le tɛ Yanda, le gā wena. Obudiya wa dɛle zi wena, Obudiya 'da Zambite, do kɛ 'da Ngagoro, do kɛ 'da Gbasambia, do Kpā, wa vê tɛ 'di ni. Nwā zi a Zelembali. Le kazā le 'da le a Bizalana.
3. Do 'do lɛ dɛ tɔa tɛ Tɛndɛlɛngu, lɛ ɔ 'di ni sabele ngbɛ'dɛ'dɛ.
4. Nɛ lɛ si tɛ Sindi, li gili.
5. Lɛ kulu tɛ Sindi nɛ lɛ dɛ tɔa tɛ Gbagili. Tɛ pala ni vê bolo bina, tatia bolo nu Gbɛdɛma 'diko. Lɛ kulu tɔa we bolo gɔ; le dɛ gbɛle do'do , nɛ lɛ dɛ mbe le. Lɛ nɛ gala tola kɔ gele le, nɛ wa tɛ we yɔ dua kɔ le 'da le, nɛ lɛ bɛ wuko kɔ le 'da wa.
6. Lɛ yula tɛ Gbagili nɛ lɛ dɛ tɔa tɛ Kombo. Tɛ Kombo lɛ zele we 'da mbunzu dati. Lɛ 'bana ngo 'di, nɛ Mbialo wa kpa ngba wa do mbunzu tɛ Lua gɔtɔ, nɛ wa dɛ na do a.
7. Lɛ yula tɛ Kombo, nɛ lɛ dɛ tɔa tɛ Gbabuku tɛ kazā li Ulungu, pala olo Furu 'da Idome. Nɛ nde Idome a 'bana zi do le.
8. Lɛ kulu nɛ lɛ dɛ tɔa 'Ti ngate'.
9. Do 'di, lɛ dɛ tɔa tɛ 'Fila nu', tɛ pala 'da Gbasamba. Lɛ 'bana do Budiya vê.
10. Lɛ kulu tɛ 'Fila nu', nɛ lɛ dɛ tɔa tɛ Kuba, tɛ ka zā Mbari, do pala 'da Bosoli. Tɛ Kuba bolo bi lɛ. Ombati wa tɛa do ngumbe nɛ wa ndaka lɛ, nɛ lɛ yu (Mogugu, Takaba, Dɛbɔ, Benza).
11. Lɛ dɛ tɔa tɛ Dundu, nɛ bolo bi 'bɔ lɛ.
12. Nɛ lɛ dɛ tɔa tɛ Ndebo, 'do Bogbase Kungba.
13. Do 'do nɛ lɛ dɛ tɔa tɛ Mulegbɛdu. Bolo bi 'bɔ lɛ tɛ 'di ni.
14. Nɛ lɛ dɛ tɔa tɛ Gbazango. Nɛ bolo bi 'bɔ lɛ.
15. Nɛ lɛ si tɛ Gbɛlendolo. Kpo le gɛ, na kɛ ongba lɛ Budiya wa dɛ 'bɔ tɔa kpo pala gɔ.
16. Ombe Ongbaka wa kû Lua do'do, nɛ wa kpa 'bɔ Omɔngbandinɔ nɛ wa bi 'bɔ. Nɛ bolo 'bɔ ngɔtɔ nga bina. Owa kulu Lua wa yu bolo, nɛ lɛ mba li ngba lɛ do wa.
17. Lɛ dɛ tɔa tɛ Zinzina, li li kɛ ma a Ke. Nɛ Ombatinɔ kulu Lua wa tɛ do ngumbe nɛ lɛ do ngumbe bina, nɛ wa bi lɛ.
18. Lɛ nɛ tɛ Mbɔmi, kulu Mbari nza 'di. Nɛ okpasa wi wa na: lɛ do ngumbe bina, lɛ nɛ, lɛ mba li ngba lɛ do 'Badɔ.
19. Nɛ lɛ dɛ le do 'Badɔ, nɛ nde ombunzu wa tɛ tɛ gɔ. 'Badɔ a dɛa tɔa tɛ Mbanga, tɛ kulu Mbari, tɛ kpo pala kɛ wa 'bana se'de.
20. Mbunzu, kɔmanda, a yolo ngo 'di, nɛ a kpa Gbadia nɛ Kpā, nɛ wa tɛ do wa do osoda wena, nɛ wa gba tɔkɔ do 'Badɔ tɛ 'di ni. Dati, ombunzu wa hɔa tɛ 'da Mbialo, nɛ wa kpa 'Badɔ kulu 'Dua. Nɛ nde lɛ 'bana zi ndû ngo 'di, nɛ lɛ zila na: ombunzu wa hɔa tɛ 'da Mbialo.
21. Kamanda la do'do, nɛ ombunzu wa tɛ dati a: Tɛmingi (= Bocconi) do Sɛlɛfɔ (= Termolle). Oro nwa Gɔngabutu (= Delplanque) hɔa. Budiya wa 'bana tɛ 'Badɔ; do pala kɛ wa dɛ Kalo wa ga zuma na: "Gba mɔ gba lɛ si ngo Kalo".
22. Do pala nɛ ni, Bokɔnga wa zu zi wuko 'da Budiya nɛ wa nɛa do likambo dati mbunzu, gulu kɛ lɛ kulu tɛ 'Badɔ do'do gɛ a ni, nɛ lɛ yu kulu Mbari 'di nga, nɛ lɛ dɛ tɔa tɛ Kelɛngu, pala

'da Membunzu. A yula te Bosobolo ne a te 'di Bɔɔna do 'Badɔ, ne wa bi le te Kelengo ne wa si.

23. Ne le kulu te Maanduga, gā pala 'da Nzoko Bɔndɔɔ. Wa 'banda futa tako te Bozala, te 'da Mamalo. Mbunzu Tatala wa te 'bɔ. Wa yula te 'Badɔ ne wa bi le te Maanduga.
24. Ne le kulu te Mapua (= Mapu). Le futa tako te Bozala, te 'da Mamalo. Le futa tako tale te Bozala. Popoto = mbunzu te Bozala.
25. Ne kpa Makasi yula te Kalo ne nde wa te de Ngemena go, na a goɔ sanga le, ne wa futa 'bɔ tako 'da Bozala go, ne wa futa ha mbunzu te Kalo. A ɔ te Zɔimbina te 'da Salatefɔɔ (ma zi te li wala Nzuka), ne a fo Gangale te le nga. Wa futa tako te mbe le ge ha Mesie (monsieur?) Polo. Gangara wa goɔ zi sanga te ngba wa do oba le te 'Ngo zuga' kazā 'Dua 'di. Wa dea 'balia ne wa kû gba 'di nga, ne wa si 'da Mbatinɔ. Ha le yula 'Badɔ, ne le fa a gbaa, ne le kpa a 'di nga. Le kpa Gangara te Toro, ne le de tɔa do a te Maanduga. Do pala ne ni Gangara yula zi te Kuzu (Mbatu) te li wala Ngele, ne a de tɔa te Toro de. Te Mapu le kpa Mbanza; te le ge le kpa 'bɔ Mbanza go. Do pala ne ni wa de tɔa 'da Leta te Ngemena. Wa dea Ngemena do'do, ne Makasi tumba we de misyo te Gbamanda (1926).

Ombunzuno ke wa hɔa te mbe le ge: 1) Mesie Polo, 2) Makuta Nare, 3) Tatanga: a futa tako ne a de tɔa Kpakila (bijpost Bozene). Wi pasula wala gbaa Ngemena gbaa Kpakila 'di wi a Tatanga. 4) Kangi (= Caprio): do pala ne ni gba 'du sango Friodeli hɔa. 5) Mɔtɔ, 6) Be dɔ Makasi (= De Dogry), 7) Mɔtɔ...

Te 'Badɔ le ma ngo de tɔa Ngbandi, zi dati le de tati a tɔa Ngbaka, ne le de kazā ne do afɛ.

Hierbij moet aangemerkt dat niet alle aangegeven verblijfplaatsen langdurige woonplaatsen zijn geweest. Het was volksverhuizing en slechts enkele dorpen werden verscheidene jaren (6 tot 8 jaar) bewoond.

ANNEXE III

Begin der bezetting van het gebied bewoond door de Ngbaka

(gewest Gemena-Ubangi)

De bezettingspogingen vanuit het zuiden (Bokula en later Libanza) en vanuit het noordoosten (Mobay = Banzyville) mogen als mislukt beschouwd worden. Vanuit Mobay was de bezettingsactie volkomen overgelaten aan de Mongbandi. Hun hoofdmannen Baya en zijn zoon Yaningu maakten er plundertochten van en razzia's om vrouwen en kinderen mee te nemen en ze in Frans gebied te gaan verkopen. Dat had de verbitterde weerstand der Bokarawa en Bobilisi tot gevolg. Vanuit Bokula was Karawa gesticht, maar nooit heeft de blanke staatsagent van de post iets bereikt omwille van de weerstand der Ngbaka. Vanuit Libanza (later Wasa) werden wel enkele Ngbakadorpen onderworpen maar de bezetting drong niet dieper door dan bij de Bomandea, de Bokenge en de Furu.

Zegsman: Tisoko, zoon van Mongalo. Mongalo was de laatste der Furu-hoofdmannen met gezag en de kleinzoon van Mbialo.

(Mbialo heeft een grote rol gespeeld in het begin der bezetting van het Ngbakaland. Hij heeft om zo te zeggen de blanken binnengeleid en de laatste verzetsleiders 'Badɔ, Gbamanda en

Dambui aan het verstand gebracht dat vrede sluiten hier meer waard was dan zich in een onmogelijke verzetsoorlog dood te vechten.)

Onze vaders kwamen ook van de Lua-Dεkεrε. Hier stroomafwaarts woonden wij eerst aan de Mbimba, waar nu het dorp Bale ligt. Dan verhuisden wij naar de Nzagololo. Dan naar de Kpakila, op de plaats waar nu Boyasε ligt (tegen de Lua).

Dan over de Lua (rechterkant) naar 1) Mozuku, vandaar naar 2) Boko. Dan naar 3) Mayebo Mokpeanda waar wij de blanken tegenkwamen (d.w.z. de streek was onderworpen aan de blanke bezetting). Wij verbleven daar tegen Kanda en wilden de Ubangi oversteken (naar de Rechterkant). De Timbina en de Mbongo woonden toen daar in de geburen.

(NOTA: Waren de Furu er toen in gelukt de Ubangi (stroomafwaarts) terug over te steken, dan was misschien heel de grote volksverhuizing die leider 'Badε achternaliep, dezelfde weg gevolgd. 'Badε had toen een vijftiental dorpen onder zijn gezag, en tientallen andere dorpen trokken na hem de 'Lua over of wilden die weg inslaan toen ze, door de blanken tegengehouden, moesten terugkeren.)

Mbialo

Ngbεto, grote hoofdman der Mɔnzɔmbɔ langs de Franse kant (rechteroever van de Ubangi) - zijn geschiedenis staat te lezen in het leven van Mgr. Augonard; hij heet daar Beto of M'Beto – had toen reeds goede betrekkingen met de blanken aangeknoopt. Hij verkocht ivoor in ruil voor stoffen, wapens, parels enz. en met die waar ging hij dan de Lua stroomopwaarts op om bij de Furu het ivoor op te kopen, buiten weten der blanken. Mbialo was eigenlijk de grote leverancier van ivoor. Zambali, een der vrouwen van Ngbεto, had Mbialo gewaarschuwd dat hij de blanken moest mijden. Maar Mbialo geloofde daar niet in en werd achterdochtig. Toen er weer eens blanken voor handelszaken in het dorp van Ngbεto waren, verklapte Kɔasa, een kleine jongen van de Furu (dus Mbialo's clan), aan de zwarte helpers van de blanken, dat bijna al die ivoor van de Lua kwam, van het dorp van zijn vader. Dat kwam de blanken ter ore. Deze waagden het echter niet zich alleen op de kronkelende Lua te begeven, tussen de hoge bossen. Ze beloofden rechtstreekse handelszaken met de Furu te doen wanneer de hoofdman Mbialo borg wilde staan voor gevaren van de reis. Een dag werd afgesproken en Mbialo en zijn kleinzoon Mongalo gaven zich prijs en gingen de blanken opwachten aan de monding van de Lua. Zij moesten als gijzelaars borg staan, voor het geval er verraad of overval in het spel was. Tarɔ, een broer van Mbialo, diende als gids en wees de weg. De opvaart van de Lua tot aan het Furudorp verliep goed en de blanken Mbunziyaka en Mongεε Komanda Kanga sloten een handelsverdrag met Mbialo (1898-99).

(NOTA: Kɔasa was als slaafje verkocht of gevangen gezet bij de Mɔnzɔmbɔ. Waarschijnlijk wist de jongen niets af van zijn toekomstig lot. Ngbεto hield er hele parken jonge zwartjes op na, als slachtvee, want de Mɔnzɔmbɔ waren menseneters. De jongens werden meegenomen op een jacht of visvangst en keerden er dan niet levend van terug.)

Mbialo moest beloven zijn volk 's anderendaags samen te roepen en naar het kamp van de blanke (op de plaats waar nu Ekuta ligt) te komen.

Alleen de ouden kwamen, allen gewapend met lans en schild. De soldaten van de blanken namen alle wapens af en gaven aan ieder een werkmes. Die dag moesten ze heel de plaats

voor het te bouwen kamp openkappen en 's anderendaags hadden de ouden ook de jongere mannen meegelokt. Iedereen ging gewapend. Maar op de plaats van het kamp namen de soldaten weer alle wapens af. Iedereen moest aan het werk om staken en bindkoorden te halen en ze moesten een huis voor de blanken en huizen voor de soldaten bouwen. Het geraamte der huizen was af. 's Anderendaags moest er stro gekapt worden voor de daken, maar de Furu kwamen niet opdagen. Toen werden de soldaten naar het dorp gestuurd. Die omsingelden het dorp om de mannen tot werk te dwingen. Maar er werd gevochten. Voor elke soldaat die sneuvelde, vielen twee dorpingen. Overal lagen lijken en er was geen tijd om ze te begraven. Iedereen vluchtte de bossen in. Na die overrompeling was al het volk verspreid en ook de andere dorpen hoorden van het gevecht. Mbialo waagde het toch de Lua af te varen tot vóór Ekuta. Hij riep op de blanke en beklaagde zich over dezes wreedheid. Zoveel van zijn mannen waren gesneuveld. Er werd overeengekomen dat er niet meer zou gevochten worden maar het volk moest terug uit de bossen komen en gaan werken. De soldaten zochten alle vluchtelingen op en zetten hen gevangen. De blanke leverde ze effenaar uit in ruil voor etenswaar: 3 prauwen eten, 3 mannen vrij.

De blanke leerde hun de manier om geld en goed te winnen, hij toonde hun hoe ze caoutchouc moesten tappen en drogen. Voor een mand caoutchouc kregen ze enkele stoffen. Alle weken moesten ze met caoutchouc komen en hij betaalde ze goed om ze te bekoren, maar elke week moesten ze er meer meebrengen. De soldaten en de mannen van Mbialo gingen naar de dorpen; elke man die overdag in het dorp bleef, werd gevangen gezet. Iedereen moest caoutchouc gaan tappen. In de omtrek woonden toen de Mbongo, de Isango, de Bakpa, de Bala, de Bogbendεε, de Ambuna enz. De hoofdmannen die met hun volk caoutchouc brachten werden beloond. Mbialo bracht alles naar de blanke en deze gaf hem geweren en soldaten om het volk te dwingen tot werk. Toen moesten ze een huis bouwen voor de blanke te Mozuku.

Te dien tijde waren daar ook over de Lua (aan de rechterkant) de Bungbara en Bokɔnga. Mbialo bracht ook 'Badɔ en Gbamanda naar de blanke en de blanke gaf hun een geweer. Maar 'Badɔ en Gbamanda wilden geen vrede maken met de blanke, uit vrees en achterdocht. 'Badɔ vluchtte met zijn volk terug de Lua over (naar de linkerkant over de Mbari) en ging wonen aan de Tamba. Gbamanda weigerde ook caoutchouc te maken en stak de Lua over met zijn volk, meer stroomafwaarts, en trok naar de streek van Bozεnε. Ook daar kwamen de soldaten van de blanke om het volk te dwingen caoutchouc te maken. Langazε (Boyambelema- Bozεnε) kwam uit eigen beweging met een mandje caoutchouc naar Mbialo. Hij kreeg veel goed (stoffen) mee om zijn volk te overtuigen. Hij werd dan als hoofdman aangesteld over de Bozεnε. Tεmingi (=Bocconi) was toen de staatsblanke. Hij ging o.a. met Gala (neef van Mbialo) de Bowara bevechten (die toen nog over de Lua –rechterkant woonden). Tεmingi werd er gekwetst met pijlen en Mbambi, zijn soldaat, werd doodgeschoten. Toen stuurde de blanke Gala en Mongalo naar 'Badɔ om hem te overtuigen aan de Tamba ook een huis voor de blanke te bouwen. Niet lang daarna kwam de blanke zelf aan de Tamba bij 'Badɔ en sloot een vredesverdrag met hem. Zo was het Mbialo die 'Badɔ en Bɔrɔna en ook Gbamanda aan de blanke uitgeleverd en de streek onderworpen had. (Was het onder dwang van de blanke of uit eigen beweging?) Te dien tijde trok een deel der Furu stroomopwaarts en ging wonen aan de Tamba, niet ver van 'Badɔ (waarschijnlijk waren het Gala en Mongalo). Het waren de Furu die

nu bij Mboto wonen. Mongalo was hun hoofdman. Gala werd toen hoofdman van de Furu van Kasongo.

De Furu over de Mbari (bij de Tamba) bouwden dan hun dorp aan de Bazanga-rivier. Toen ze daar woonden kwam de 'medaille van hoofdman' toe en werd gegeven aan Iti, hoofdman der Bobandu. Hij was toen baas over Bobindo en Bowara. (Was dat de echte reden, of gebeurde dit omdat Mongalo niet onder 'Bado wilde staan?) Toen verhuisden de Furu van de Tamba naar de Azoa (een riviertje tussen Mbadua en Bale), dicht bij het dorp van Bale. Later verlegden ze hun dorp, dicht naar de Lua toe, voorbij de huidige katoenpost Mogalo (toen de Cotonco daar de fabriek bouwde, heette de plaats nog altijd 'oro Mongalo', omdat Mongalo daar vroeger zijn dorp had gebouwd). De staatsblanke Sozebisi deed hen opnieuw verhuizen naar Mozuku, het oude dorp van Mbialo. Daar woonden ze toen Makasi de opdracht kreeg al de Ngbaka terug samen te brengen en hen daarom deed verhuizen naar de linkeroever van de Lua, nabij Mboto, waar ze tot 1955 woonden.

Tisoko verhaalt dan de opvolging van hoofdmanschap. Mbialo was vroeger hoofdman over al de Furu beneden de Lua, over deze van Ka'ba of van Wibina die nog over de Lua (rechterkant) wonen, over deze van Kasongo en Dungia en over de Furu van Mongalo bij Boto, waarover Tisoko nu hoofdman was: "Palata 'da Mbialo hɔa ia, a te do zɛlɛmɔ nɛ a fia." Mongalo weigerde hem op te volgen. Gala die geen werk leverde, kreeg dan de medaille, maar er kwam grote hongersnood (de jaren na de verstrooiing en het talrijk verhuizen samen met de caoutchoucdwang hadden velden maken onmogelijk gemaakt; alles werd toch geplunderd of moest achtergelaten worden). Gala leverde Kamba, hoofdman van Bondoro en Buturu aan de blanke uit. Gala stierf en de medaille van hoofdman ging over op Wambia. Wambia stierf en de medaille werd gegeven aan Kandugbia (Mongalo's kozijn langs moeders kant). Toen Kandugbia stierf werd Mongalo nog eens gevraagd, twee weken lang, maar hij weigerde. Mokanga kreeg dan de hoofdmansmedaille maar na twee jaar werd ze hem ontnomen en alsnog aan Mongalo gegeven. Mongalo was nu hoofdman van de Furu maar hij was een wrokkige vent en bleef tegenwringen tegen de blanken. Daarom werd na zijn dood de hoofdmansmedaille aan zijn nakomelingen ontzegd. Mongalo stierf; gaf vóór hij stierf alles aan zijn broer en zei dat díe hoofdman moest zijn." Tot hier Tisoko's verhaal.

Het werk van Mbialo met zijn Furu werd inderdaad niet beloond. Tisoko, zoon van Mongalo, werd hoofdman van een klein dorpje; Bemba, een vreemde indringer, werd later de hoofdman van heel de Secteur Lua. Slechts enkele jaren vóór de Onafhankelijkheid werd de grote hoofdmansmedaille van de Secteur Lua nog eens aan een Furu-hoofdman gegeven: aan Kasongo, hoofdman van Bobandu-Furu. Hij was een man met weinig gezag, maar meegaande met zwart en blank.

Kort overzicht van de bezettingsposten

Ekuta: januari – februari 1901.

Bamandema: 1902-1907, streek van Galaba en Zongo.

Bokula: 1904 (of vroeger), bewerkte enkel het Zuiden der Ngbakastreek.

Libanza: 1904.

Karawa (vanuit Bokula): 1906, zonder invloed tot aan de stichting van Kalo.

Ekuta en Mozuku: gesticht vanuit Irebu. De archieven van Irebu gingen naar Mbomboma en vandaar naar Kungu. Toen Mozuku verlaten werd, werd de caoutchouc nog te Dongo geleverd.

Bwado: 27/04/1907 vanuit Ekuta of Mozuku.

Kalo: 23/03/1918 vanuit Bwado.

Gemena: 08/01/1924 vanuit Kalo.

Enkele gebeurtenissen ten tijde van de bezetting

Tisoko:

“De Boyasε (waarvan een dorp naast het dorp van Tisoko ligt) waren bij de volksverhuizing aan de Lua-Dεkεε achtergebleven, alhoewel ze Furu zijn. Ze kwamen later wonen in de streek tussen Lua en Mbari. Mbialo wilde ‘Badɔ overtuigen ze niet aan te vallen, maar ‘Badɔ luisterde niet. Hij viel de Boyasε aan en verspreidde ze over heel de streek: over de grote Lua (aan de rechterkant) naast het dorp van Kambili wonen Boyasε, naast het dorp van Tisoko met hoofdmanschap Bεando wonen Boyasε, te Kɔgba wonen Boyasε, in het dorp van kapita Danga naast Lεngo wonen Boyasε. Ook naast Lεngbεle nabij Baba wonen Boyasε.”

“Toen de Furu hier aan de Lua stroomafwaarts kwamen (streek van Mboto tot Bombili), vonden ze zeker de Bima met de Ngbaka (Bogilima) van Longɔ. Van Ata (voorbij Mboto) tot aan het oude dorp van Zomba (waar nu de plantage van Sokobom is) woonden de Bomandea, ook in de streek tussen Bozεnε en Bwamanda. De Bembwa woonden toen waar nu Kasongo Bobandu woont.”

“In de caoutchouc-oorlog stierven vooral de Furu van Mongalo, de Bogbozo en de Bogbabili. Later drongen de ouden en hoofdmannen erop aan dat de soldaten niet meer zouden moorden maar alleen dwingen te werken. Zo werd de bezetting van dan af vreedzamer voortgezet. Buiten de oorlog met de Furu van Mongalo en tevoren reeds de aanvallen der met geweren gewapende Mbatɔ, heeft de bezetting in de West-Ngbaka-streek weinig slachtoffers gemaakt. Maar de verhuizing en de botsing tussen vijandige dorpen moeten tijdens de vlucht voor de blanke bezetting wel meer slachtoffers hebben gemaakt.”

“Langazε, Boyambelema, die zich uit eigen beweging onderwierp, is met zijn groot dorp sindsdien (= 1906) tot op de huidige dag op dezelfde plaats blijven wonen. Het hoofdmanschap dat Langazε slechts had verworven door zijn geweer dat hij van de blanke kreeg, is na zijn dood overgegaan op de rechthebbende clan, de Bongbɔka, oudste tak der Bozεnε. Maar een andere Bozεnε-familie die niet van Bongbɔka afstamt, de Gbεdεma (Bonganda, Bondoro, Buturu, Bumbwa, Bowuto, Bodara, Bokilio) heeft van in ‘t begin der bezetting de vredige onderwerping van Langazε niet gedeeld. De Bonganda van hoofdmanschap Mabroki werden overrompeld en verspreid, en de vrouwen en kinderen mishandeld. Ook de Bumbwa hebben een bewogen tijd gekend. De Boturu, die bij de bezetting onder hoofdmanschap Kamba nog rechts van de Lua woonden, zijn ook slechts met dwang onderworpen.

Later, toen Pécheur de Ngbaka samenbracht, heeft hij enkel Ayuma met de Botuzu naar de streek van Mbari (naast Bwamanda) kunnen brengen. Kamba met de Bondoro is rechts van de Lua bij de Mbanza blijven wonen.”

“Ten tijde van de Ngbandi-hoofdmanschap Baya, die onder bevel van de Staat vanuit Mobay de bezettingsoorlog voerde, kwamen de mannen van Mbialo de Ngbandi tegen op de plaats waar nu het dorp Zaw-Bogwindi ligt. Er werd een overeenkomst gesloten: de Ngbandi werden door de blanke te Bosobolo teruggeroepen en zouden over de Lua (rechts) en in de streek van Bosobolo blijven. Mbialo en ‘Badɔ zouden de Ngbaka links van de Lua onderwerpen.”

De Ngbandi vanuit Banzyville vonden hier hun bondgenoten bij hun broers de Mbatu. Zo werd de bezettingsoorlog een rassenoorlog die de Ngbaka nu nog niet vergeten zijn. De Mbatu van Budjala en ook die van de streek van Mawuya waren de eersten om de geweren van de blanken aan te nemen om zagezegd de wilde Ngbaka en Mbanza te onderwerpen. Ze hebben veel gemoord en geplunderd, zodat ze heel de Ngbaka-streek doorreisde hebben, zonder het land te kunnen onderwerpen. Door Mbialo en 'Bado hield die roversoerlog op en kwam er vrede in de streek.

Degene die van Baya gestuurd, hier bij de Ngbaka het best gekend is, was Kangayani, later hoofdman van Kawele, nabij Molegbe. Hij voerde de Ngbandi aan in 't Noorden, maar slechts enkele Ngbaka-dorpen hebben zich aan zijn gezag onderworpen: Bokode, Bobanga, Bosuma en Bowakara met nog enkele kleine dorpen, misschien ook Bodurungba. De andere Ngbaka hebben zich verweerd en zijn voor de geweren gevluht. Zij hebben zich slechts onderworpen toen hun verzetskleiders 'Bado, Gbamanda en Dambui in 't nauw gedreven waren en vrede sloten met de blanken. Maar niet te ontkennen, de tussenpersoon die ten voordele van de blanke bezetting gewerkt heeft, was Mbialo.